DOI: 10.69594/hit.2026.2.12
Published Online: 2026-10-31
Published Print: 2026-10-31

Erdős Kristóf[1]

Menekült református integrációja és tevékenysége a Dunamellléken (1944. ősz)[2]

Abstract

The Integration and Activities of Refugees in the Danubian District of the Reformed Church of Hungary (Autumn 1944)

This paper examines the integration of Hungarian Reformed refugees in the Danubian Reformed Church District in the autumn of 1944, in the context of operations on the Eastern Front during World War II. The research focuses on those Reformed pastors and teachers who were forced to flee from Northern and Southern Transylvania, as well as the present-day eastern Hungary, due to the advancing front. Through an analysis of the bishop's records of the Danubian Reformed Church District, I demonstrate how the accommodation, relief, and the temporary assignment of refugee church officials were organised. The paper highlights that the church leadership, under the direction of Bishop László Ravasz, prioritised temporary integration and considered the eventual return of the refugees to their homeland to be a moral obligation. The disbursement of state aid (congrua) to refugee pastors was regulated by a separate church-state agreement. The research reveals that the majority of refugees found temporary places of service in and around Budapest, often with the help of relatives or congregational connections. Based on the sources analysed, at least 225 refugee Reformed pastors had arrived in the church district by the end of 1944.

Keywords: World War II, forced migration, Reformed refugees, refugee integration, church and state

1 Erdős Kristóf (PhD) történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának tudományos főmunkatársa. Kutatási területei: 20. századi református egyháztörténet, illetve migrációtörténet. *kristof.erdos@neb.hu*.

2 A tanulmány a K 146698. számú, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) által támogatott projekt keretében készült.

Jelen tanulmányomban *A szomszéd országokból érkezett magyar menekültek integrációja Magyarországon (1938–1948)* c. projekt[3] keretében folytatott kutatásaim első eredményeit mutatom be. Jómagam a téma református vonatkozásaival foglalkozom. Kutatásaim első fontos súlypontja 1944 ősze, amikor a Dunamelléki Református Egyházkerületbe és a Dunántúli Református Egyházkerületbe nagyszámú – több száz – magyar református menekült érkezett. Azt vizsgálom, hogy a Dunamelléki Református Egyházkerületben az egyházvezetés hogyan kezelte a református menekültek kérdését. Ideiglenesen segítettek-e rajtuk, vagy közép- és hosszú távon számítottak rájuk? Továbbá arra keresem a választ, hogy a menekültek honnan és hányan érkeztek, valamint a Dunamelléki Református Egyházkerületen belül mely területeken nyertek elhelyezést. Kutatásaimat a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöki irataiban végeztem. A püspöki hivatal által regisztrált menekültek többsége református lelkész, kisebb részük református tanító volt, így a rendelkezésre álló források miatt én magam is a menekült református lelkészek és tanítók helyzetével foglalkozom.

Az általam vizsgált 1944. őszi menekülés az akkori Magyarország határain belül történt: keletről nyugati irányba, az ország belseje felé. Mindez a háború okozta kényszer hatására történt, tehát kényszermigrációról beszélhetünk.[4] Az 1944. őszi menekülés kontextusának szerves részét képezi az ország keleti felén zajló hadműveletek története. Miután 1944. augusztus 23-án Románia a tengelyhatalmak oldaláról átállt a szövetségesekhez, a román kormány ultimátumban szólította fel a magyar kormányt a „tőlük elrabolt" Észak-Erdély kiürítésére, majd zaklatni és üldözni kezdték a Romániában élő magyarokat, a román királyi hadsereg pedig behatolt az észak-erdélyi magyar területekre. Erre a németek 1944. augusztus 30-án egész Kelet-Magyarországot – Észak-Erdélyt is beleértve – hadműveleti területté nyilvánították. Augusztus végén újjáalakult a 2. magyar hadsereg, Veress Lajos vezérezredes parancsnokságával. Augusztus 31-én a túlerőben lévő, Malinovszkij marsall parancsnoksága alatt álló 2. Ukrán Front alakulatai bevonultak a román fővárosba, Bukarestbe, majd észak felé nyomultak. Miután a magyarok az 1944. szeptember közepétől közel egy hónapig tartó tordai csatát a román–szovjet erőkkel szemben elvesztették, Veress vezérezredes nem tudta tovább tartani az eredeti védelmi vonalat. Ezért a német felettes parancsnokság jóváhagyásával október 8-án kiadta a parancsot az általános visszavonulásra.[5]

3 A projekt (NKFIH, K 146698) vezetője Prof. Dr. Tóth Ágnes kutatóprofesszor (ELTE TK Kisebbségkutató Intézet).

4 A *forced migration*-t (kényszermigráció) az interdiszciplináris *Migration Studies* keretében tárgyalják, lásd Watters, Charles: Forced migrants. From the politics of displacement to a moral economy of reception, in: Gold, Steven J. – Nawyn, Stephanie J.: *Routledge International Handbook of Migration Studies*, London – New York, Routledge, 2013, 99–106.; Bartram, David – Poros, Maritsa V. – Montforte, Pierre: *Key Concepts in Migration*, Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC, Sage, 2014, 69–71.

5 Gosztonyi Péter: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, Európa, 1992, 166–173.

A németek akarata ellenére az 1944 szeptemberében mozgósított 3. magyar hadsereg kezdetben sikerrel nyomult be a románok által alig védett Dél-Erdélybe, majd a románokhoz érkező szovjet segítség védelembe szorította őket. 1944. szeptember közepén a hadi helyzet alakulása miatt, Magyarországon először a Székelyföldön kezdődött meg a polgári lakosság kimenekítése. Mintegy háromezren indultak meg német és magyar katonai fedezettel a trianoni határok felé. 1944. szeptember 24-én a szovjet csapatok Battonyánál és Csanádpalotánál elérték a trianoni magyar határt és át is léptek rajta, ezért a 3. magyar hadsereghez tartozó VIII. hadtest parancsba kapta, hogy akadályozza meg a Vörös Hadsereget a Szeged–Békéscsaba–Nagyvárad vasútvonal átlépésében. Ezt sikeresen teljesítették, a kijelölt vonalat egészen október 6-ig tudták tartani.[6]

1944. szeptember 25-én a német szárazföldi csapatok főparancsnokságának *(Oberkommando des Heeres)* rendeletére Magyarország egészét német hadműveleti területté nyilvánították. Október 6-án Malinovszkij marsall Kelet-Magyarország ellen indított támadást, és a következő hetekben elfoglalták a Tiszántúlt, majd a főváros bevételére készültek. Eközben Budapesten a meghiúsult kiugrási kísérlet után puccsal hatalomra került Szálasi Ferenc nyilas pártvezető totális mozgósítást rendelt el, amelynek értelmében minden 14–70 éves férfi hadkötelessé vált.[7]

A menekültek tömeges érkezése nem érte teljesen váratlanul a Dunamelléki Református Egyházkerület vezetését. A Budapesttől 42 km-re nyugatra található Gyermely református lelkésze, Baráth József 1944. szeptember 5-én előrelátó módon javaslatot tett Ravasz László püspöknek, hogy ha értesül Erdélyből menekült tanító család érkezéséről, tudassa azt vele. A gyermelyi gyülekezet ugyanis szívesen felveszi őket akár a háború végéig, vagy állandóan is alkalmazza őket.[8]

A menekült lelkészek elhelyezésére és segélyezésére 1944. szeptember 21-én felállítottak egy ügyviteli rendszert. Ennek központi eleme a református lelkészek fizetésének állami kiegészítése, az ún. kongrua volt, amelyet a kormányzat – törvény alapján – 1898 óta finanszírozott.[9] A kongruával rendelkező menekült lelkészek fizetéskiegészítését a kormány egy a belügyminiszter és a pénzügyminiszter által kiadott, 1944. szeptember 14-én kelt közös rendelettel kívánta szabályozni, mely a hadműveletek következtében állomáshelyükről távozni kényszerült közszolgálati alkalmazottak szolgálati beosztásáról, illetményeik folyósításáról és segélyezéséről határozott.[10] Az e rendeletben rögzített ügyviteli és finanszírozási

6 Gosztonyi: *A magyar honvédség*, 174–176.

7 Gosztonyi: *A magyar honvédség*, 182–184; Bálint József: *Magyarország nemzeti vagyonvesztése, 1941–1947*, Budapest, Agroinform, 2013, 87.

8 Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban RL) A/1b, Püspöki levéltár, 4895/1944. Baráth József református lelkész levele Ravasz püspöknek (Kelt: Gyermely, 1944. szept. 5.)

9 Szász Lajos: *„Az erős fegyveres" – Baltazár Dezső. Egy református püspök politikai pályája a 20. század első felében.* Budapest, Kálvin – Károli Gáspár Református Egyetem, 2025, 56.

10 A m. kir. belügyminiszter és a m. kir. pénzügyminiszter 1944. évi 47.500 B. M. számú rendelete a hadműveletek következtében állomáshelyükről távozni kényszerült közszolgálati alkalmazot-

modell alapján egy héttel később, szeptember 21-én kötött megállapodást a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és a református egyház legfőbb kormányzó testülete, az Egyetemes Konvent. A lelkészek számára a kongruaigénylést ugyanis 1898-tól kezdve folyamatosan ez utóbbi intézte.

Az 1944. szeptember 21-én kötött megállapodás értelmében a menekült lelkészek kongruáját a minisztérium folyósította, miután elfoglalták új, ideiglenes szolgálati helyüket. Ügyeiket az Egyetemes Konvent intézte. A kongruára jogosult lelkészek tehát nem eredeti szolgálati helyükön kapták meg fizetéskiegészítésüket az államtól, hanem a menekülést követően a minisztérium az új (ideiglenes) szolgálati helyükre utalta azt ki. A megállapodás értelmében ki számított menekültnek? Tehát ki volt jogosult menekült lelkészként a kongruára az új (ideiglenes) szolgálati helyén? A megállapodás szerint az számított menekültnek, aki szolgálati helyét hatósági kiürítés következtében hagyta el. Azok, akik szolgálati helyüket hatósági kiürítési parancs nélkül hagyták el, nem számítottak menekültnek.[11]

A megállapodás értelmében a menekült lelkészeknek először az Egyetemes Konvent által kiállított jelentkezési lapot kellett kitölteniük. Őket az Egyetemes Konvent vagy a Dunamelléki Református Egyházkerület, vagy a Dunántúli Református Egyházkerület rendelkezésére bocsátotta. Elsősorban olyan helyekre kellett őket kirendelni, ahol szükség volt lelkészre és tanítóra. A megállapodásban hangsúlyozták: a kirendeléskor a püspök legyen arra tekintettel, hogy az adott menekültnek hol van rokonsága, vagy egyéb összeköttetése, amely minimális életfeltételeket jelenthet saját maga és családja számára. A lelkésznek a menekülés indokoltságáról csak abban az esetben kellett igazolást kérnie (saját püspökétől vagy esperesétől), ha nem hatósági kiürítés alá került területekről érkezett.

A fenti megállapodás azon református lelkészek kongruájának további folyósítását szabályozta, akik menekülésük előtt Magyarország területén láttak el szolgálatot. Azonban Ravasz László dunamelléki püspök segíteni akart a Romániához tartozó Dél-Erdélyből menekült magyar református lelkészeken is.[12] Ravasz mindezt a Magyarországi Református Egyház első számú lelkészi vezetőjeként szorgalmazta: 1936 óta ő volt a Zsinat és az Egyetemes Konvent lelkészi elnöke. Ravasz motivációi megértéséhez fontos tudni, hogy ő maga is Erdélyből származott, egyházi pályáját is ott kezdte. Csak 1921-ben, a trianoni békeszerződés után

tak szolgálati beosztásáról, illetményeik folyósításáról és segélyezéseikről, in: *Magyarországi Rendeletek Tára 1944*, 1817–1824.

11 RL A/1b 5277/1944. Tájékoztató a menekült lelkészek, vallásoktatók és segédlelkészek részére (Kelt: Bp., 1944. szept. 25.)

12 Dél-Erdélyből a második bécsi döntést követően tömeges elvándorlás indult meg. A dél-erdélyi magyar egyházak közül ez leginkább a reformátusokat érintette: sok református iskola maradt tanító nélkül és a tanulók létszáma is lecsökkent. 1941 márciusáig 30 református lelkész hagyta el Dél-Erdélyt és ment Magyarországra. Lásd L. Balogh Béni: Az erdélyi magyar menekültkérdés 1939 és 1944 között, *Regio. Kisebbség Kultúra Politika Társadalom* 10(1999/3–4.), 243–266, 259. A dél-erdélyi reformátusok 1940–1945 közötti történetéhez lásd Nagy Alpár Csaba: *A dél-erdélyi református egyházkerületi rész története, 1940–1945*, Budapest, L'Harmattan, 2012.

költözött át Kolozsvárról családjával együtt Budapestre, ahol megválasztották a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökének.[13]

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal megkötött megállapodást követően Ravasz püspök az Egyetemes Konventnél kijárta, hogy saját egyházi forrásból finanszírozzák a Dél-Erdélyből menekült lelkészek segélyezését.[14] A megállapodás megkötése után egy héttel, 1944. szeptember 28-án a püspök már azzal a kéréssel fordult a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, Rakovszky Ivánhoz, hogy a magyar állam a Dél-Erdélyből menekült lelkészek kongruáját is biztosítsa. Kutatásaim során arra még nem kaptam választ, hogy ennek a kérésnek eleget tett-e a kormányzat. 1944. szeptember 28-ig összesen 40 menekült lelkész jelentkezett az Egyetemes Konventnél, akik közül 37-en érkeztek Észak-Erdélyből és mindössze hárman Dél-Erdélyből.[15] Ravasz püspök segítő szándéka mellett azon határozott álláspontot képviselte, hogy a menekült lelkészek csak ideiglenes szolgálatot vállaljanak, új állást semmiképpen se,[16] mivel úgy tartotta, hogy amint lehetőségük lesz, erkölcsi kötelességük, hogy visszatérjenek eredeti szolgálati helyükre.[17]

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal történt megállapodás után négy nappal Ravasz a dunamelléki esperesektől kimutatást kért, hogy melyik gyülekezetben lenne szükség lelkészre.[18] Időben az első kimutatás Mocsy Mihály üllői lelkésztől, a Pesti Református Egyházmegye esperesétől érkezett meg. 1944. október 1-jén a püspöknek küldött levelében több mint tíz menekült lelkész szolgálatba helyezésére tett javaslatot.[19] Ezt három esetben tanítóhiánnyal indokolta, két esetben helyettesítéssel, mivel a helyettesítendő lelkészek ekkor frontszolgálatot láttak el. A leggyakoribb indok pedig a gyülekezethez tartozó szórványok és fiókegyházközségek ellátása volt. Mocsy esperes jelezte, hogy a menekült lelkészek és családjaik elhelyezkedése sürgős lenne. Kérte továbbá a püspököt, hogy mielőtt a menekült lelkészeket a javasolt gyülekezetekbe kirendeli, azok látogassanak el oda személyesen, és beszéljék meg a részleteket a lelkészekkel és a presbitériu-

13 Ravasz püspökségéről lásd legújabban Kiss Réka: Tükörcserepek. Adalékok Ravasz László püspök pályaképéhez, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100. Püspöki jelentések. Előadások Ravasz László püspöki beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából. Ravasz László püspöki jelentései 1922–1948*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – Károli Gáspár Református Egyetem – Kálvin, 2023, 18–27.

14 RL A/1b 5277/1944. Tájékoztató a menekült lelkészek, vallásoktatók és segédlelkészek részére. (Kelt: Bp., 1944. szept. 25.)

15 RL A/1b 5372/1944. Az Egyetemes Konvent elnökségének levele Rakovszky Iván vallás- és közoktatási miniszternek. (Kelt: Bp., 1944. szept. 28.)

16 RL A/1b 5790/1944. Ravasz püspök levele Hörömpő Dezső református lelkésznek. (Kelt: Bp., 1944. nov. 10.)

17 RL A/1c, Elnöki iratok, 1487/1944. Ravasz püspök levele az Egyetemes Konvent elnökségének. (Kelt: Bp., 1944. dec. 18.)

18 RL A/1b 5212/1944. Ravasz püspök körlevele a dunamelléki espereseknek. (Kelt: Bp., 1944. szept. 25.)

19 A javaslatból nem derül ki, hogy ezek a lelkészek honnan menekültek el.

mokkal.[20] Tehát a hivatalos püspöki kirendelést – a kongrua biztosítása érdekében – a pesti egyházmegye esetében megelő zte a helyi szinten történő egyeztetés.

A Felsőbaranyai Református Egyházmegye esperese, Halász Imre gordisai lelkész két esetben jelezte, hogy a lelkész betegsége miatt lenne szüksége menekült lelkészre, egy esetben pedig a frontszolgálaton lévő lelkész miatt. További négy esetben frontszolgálaton lévő tanítók helyettesítésére kért menekült tanítókat. Az előbbiek között volt Rádfalva is, ahova az esperes olyan menekült lelkészt kért a püspöktől, akinek felesége tanítónő. Ennek az volt az oka, hogy a helyi lelkész beteg volt, a tanító pedig frontszolgálatot teljesített.[21] A Solti Református Egyházmegye esperese válaszában szintén szerepelt egy frontszolgálaton lévő tanító miatti kérés. Az előző esperesi visszajelzésekkel szemben újdonsággal szolgált Kurdi Béla esperes, foktői lelkész[22] levele. Beszámolt ugyanis arról, hogy Dunavecsén már befogadták testvéregyházközségük, a székelyföldi Homoródszentmárton (Udvarhely vm.) menekült református lelkészét.[23] Kalocsáról annak az igényét jelezték, hogy elsősorban székelyföldi testvérgyülekezetük, Alsó-Boldogasszonyfalva (Udvarhely vm.) menekült lelkészét fogadnák be. A kalocsai presbitérium az esperestől az 1944. november 1. és 1945. április 30. közötti időszakra kért egy segédlelkészt, mivel mind a gyülekezetben, mind a fiókegyházközségben és a szórványokban megnövekedett a munka mennyisége a menekültek és a hadikórház miatt.[24]

A menekült lelkészeken kívül Ravasz püspök szívén viselte a többi erdélyi menekült sorsát is. 1944. október elején közbenjárt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnál az erdélyi református teológiai akadémiáról, Kolozsvárról menekült református teológushallgatók érdekében, hogy ők is részesülhessenek állami segélyben.[25] Ravaszhoz eseti jelleggel egyéni segélyezési kérelmek is befutottak. Nagy Pálné, egy erdélyi református lelkész özvegye 1944. november 22-én levélben fordult a püspökhöz. Ekkor diák fiával együtt Budapesten tartózkodtak „pénz és élelem, ruha nélkül, fűtetlen szobában", Marosvásárhelyről a kiürítési

20 RL A/1b 5322/1944. Mocsy Mihály pesti esperes levele Ravasz püspöknek. (Kelt: Üllő, 1944. okt. 1.)

21 RL A/1b 5462/1944. Halász Imre felsőbaranyai esperes levele Ravasz püspöknek. (Kelt: Gordisa, 1944. okt. 2.)

22 1944. október 13-án a Solti Református Egyházmegye lelkészi vezetés nélkül maradt, mivel Kurdi Béla esperes a Dunán átkelve elhagyta a foktői gyülekezetet. Ezért Hajdu Péter, az esperes segédlelkésze Ravasz püspök eligazítását kérte, hogy miképp intézze az esperesi hivatalba beérkező ügyeket. Az esperes helyettese, Vargha Tamás egyházmegyei lelkészi főjegyző, kunszentmiklósi lelkipásztor a háború okozta közlekedési viszonyok miatt ugyanis nem tudta Foktőt megközelíteni. Lásd RL A/1b 5683/1944, Hajdu Péter levele Ravasznak. Kelt: Foktő, 1944. okt. 16.

23 A Homoródszentmárton térségében, 1944. szeptember első felében folyt harcokról lásd Illésfalvi Péter – Szabó Péter – Számvéber Norbert: *Erdély a hadak útján 1940–1944*, [Nagykovácsi], Puedlo, [2010], 101–102.

24 RL A/1b 5585/1944. Kurdi Béla solti esperes levele Ravasz püspöknek. (Kelt: Foktő, 1944. okt. 9.)

25 RL A/1b 5378/1944. Ravasz püspök levele Rakovszky vallás- és közoktatási miniszternek. (Kelt: Bp., 1944. okt. 3.)

rendelet értelmében menekültek el. Egy nagyobb összegű pénzsegélyért fordult Ravaszhoz, hogy meleg ruhát tudjon venni, mert egy vékony tavaszi kabátban hagyta el otthonát.[26]

A református egyház az állami forrásokon kívül saját pénzügyi forrásokkal is tudta segíteni a menekülteket. A felvidéki Rimaszombat református gyülekezete 2000 pengő segélyt utalt át 1944. október közepén Ravasz püspöknek, az erdélyi menekültek segélyezésének céljából.[27] Ennek az összegnek a felét Ravasz elküldte az Országos Református Nőszövetség elnökének, Zsindelyné Tüdős Klárának. Zsindelyné a budapesti Kálvin téri református templom melletti házban (Kálvin tér 8.) egy menekültotthon létesítésén dolgozott 1944. október–november fordulóján.[28] Denke Gergely egykori SDG-tag visszaemlékezése szerint ebben a menekültotthonban az ország keleti feléről menekültek mellett számos zsidó üldözöttet is bújtattak.[29]

1944 őszén a fővárosba érkezett menekültek segítése és az üldözött zsidók bújtatása – református részről – több esetben is összekapcsolódott. Zsindelyné csatlakozott a református embermentő hálózathoz: az üldözött zsidók számára otthonokat szervezett, amelyek diplomáciai védettsége a Svéd Vöröskereszt budapesti megbízottjai – a Langlet házaspár és Asta Nilson – segítségével került biztosításra. Zsindelyné és az általa vezetett Országos Református Nőszövetség tagjai a pályaudvarokon segédkeztek. Élelemmel látták el a háborús menekülteket (köztük erdélyi zsidó gyermekeket), a felnőtt nélkül érkezett gyermekeket pedig összegyűjtötték és igyekeztek őket elhelyezni, többeket maga Zsindelyné vett magához.[30] Református részről történt együttműködés menekülteket segítő szervezetekkel, erre kutatásaim során az alábbi esetet találtam: 1939. március 14-én jött létre – Teleki Pál miniszterelnök elgondolása alapján – az Erdélyi Menekült Magyarok Megsegítésére Alakult Bizottság, amely Teleki felesége elnökletével és a Belügyminisztérium felügyeletével, illetve irányításával működött.[31] 1944 őszén

26 RL A/1c 1430/1944. Özv. Nagy Pálné levele Ravasz püspöknek. (Kelt: Bp., 1944. nov. 22.)

27 RL A/1c 1331/1944. A rimaszombati gyülekezet lelkipásztorának és főgondnokának levele Ravasz püspöknek. (Kelt: Rimaszombat, 1944. okt. 17.)

28 RL A/1c 1356/1944. Ravasz püspök levele Zsindelyné Tüdős Klárának. (Kelt: Bp., 1944. nov. 1.)

29 Denke Gergely: Az SDG kapcsolata a népi írókkal, a népi mozgalommal, a Márciusi Fronttal és az ellenállással, in: Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok különös tekintettel az SDG Szövetség történetére*, Budapest, Magyarországi Református Egyház, 1993, 403–441, 441. Denke Gergely (1921–2003) ezt az információt másodkézből hallhatta. 1944 őszén ugyanis katonai szolgálatot teljesített, így akkor nem volt jelen az SDG-ben. Korábban aktív SDG-tag volt, az 1943-as szárszói Magyar Élet táborban jelen volt és fel is szólalt. Lásd Szatmári-Karmanoczki Emília: A Sárospataki Református Teológiai Akadémia tiszteletbeli tanárai, *Sárospataki füzetek* 13(2009/1.), 71–106, 87.

30 Szekér Nóra: Egy élet „Isten markában". Zsindelyné Tüdős Klára életútja, in: Petrás Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 2021, 237–260, 255–258.

31 L. Balogh: Az erdélyi magyar menekültkérdés, 247.

rövid ideig – mintegy két hétig – a bizottság tagjaként dolgozott a Nyugati pályaudvaron, a menekülteket segítve Szabó Éva, a budapesti református esperes húszéves teológushallgató lánya.[32]

A Nyugati pályaudvarhoz közeli fasori református templom mögött lévő Julianna Református Elemi Iskola épületében a háborús helyzet miatt 1944 tavaszától hadikórház működött, amelynek felszámolására még 1944 őszén került sor. A fasori református lelkész és budapesti esperes, Szabó Imre kiváló diplomáciai érzékkel valós céljait – az üldözött gyermekek mentését – elfedte, és egy „menekült gyermekotthon" megnyitása céljából intézte a Honvédségnél a szükséges felszerelések, valamint élelem beszerzését. A fedőtörténet hihetőnek bizonyulhatott, hiszen a magyar fővárosban ekkor számos, a front elől menekült erdélyi magyar volt, köztük számos gyermek. Szabó heteken át azon dolgozott, hogy a Julianna-iskola épületében lévő, felszámolás alatt lévő hadikórház felszerelését a „menekült gyermekotthon" céljaira megszerezze. Ezt a munkát a nyilasoktól való félelem fékezte és nagyban zavarta. Az üldözött zsidó gyermekek számára létesített „menekült gyermekotthon"-t svéd védettség alá helyezték, majd működését 1944. november végén tudta megkezdeni.[33]

A menekült református lelkészek elhelyezésére és segélyezésére 1944. szeptember 21-én felállított ügyviteli rendszer nem ment át azonnal a gyakorlatba. Kutatásaim során számos olyan levél került elő, amelyek beszámoltak arról, hogy egy-egy gyülekezet lelkésze saját püspökétől kéri már hetek óta nála szolgálatot ellátó menekült lelkész hivatalos kirendelését, hogy az kongruáját megkaphassa. Arra nem találtam példát 1944 őszéről, hogy a menekült lelkészeknek a menekülés indokoltságáról igazolást kellett volna kérniük egyházi felettesüktől. Ezek alapján akár feltételezhető is lehet, hogy mindannyian hatósági kiürítési rendelet következtében menekültek el eredeti szolgálati helyükről, ahogy arról a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal kötött református megállapodás rendelkezett. Voltak mégis kivételek, mint ahogy arra a későbbiek során példát is hozok.

Az általam feldolgozott iratok között 1944. szeptember 11. a legkorábbi ismert dátum, amikor magyar református lelkész a „katonai és polgári hatóságok rendelete" miatt elmenekült eredeti szolgálati helyéről. Gagyi Dénes lelkész a Székelyföldön található Nyárádszentimrét (Maros-Torda vm.) hagyta ott, amely 30 km-re keletre van Marosvásárhelytől. Menekültként a Budapest melletti Rákosszentmihályra került,[34] ahol a helyi református gyülekezetben segédlelkészi szolgálatot látott el. Feleségével együtt azért menekültek Rákosszentmihályra, mert az asszony szüleinek

32 Szabó család archívuma (Nagykőrös): Szabó Éva két igazolványa, az Erdélyi Menekült Magyarok Megsegítésére Alakult Bizottság tagjaként (kiállítva Budapesten 1944. szept. 24-én, illetve 1944. nov. 10-én); Aradi Péter: Interjú Szabó Évával, Sárbogárdon, 2000. június 27-én. USC Shoah Foundation Institute, Visual History Archive (https://vha.usc.edu), 51022. sz. interjú, Tape 3, 09:39–15:32.

33 Erdős Kristóf: Szabó Imre budapesti esperes embermentő tevékenysége (1944), *Hagyomány Identitás Történelem* 1(2024/1.), 95–113, 105–108.

34 Rákosszentmihály 1950 óta Budapest része (16. kerület).

ott volt háza.[35] A minisztérium és a református egyház 1944. szeptember 21-én kötött megállapodása feltehetően a már meglévő gyakorlatra is reagálhatott a szállás biztosításának kérdésén túl. Ugyanis hangsúlyozták, hogy a menekült lelkészek kirendelésekor a püspökök legyenek arra tekintettel, hogy az adott menekültnek hol van rokonsága, vagy egyéb összeköttetése, amely minimális életfeltételeket jelenthet saját maga és családja számára.

Időben a következő ismert menekülési dátum 1944. szeptember 13., amikor egy református lelkész elmenekült eredeti szolgálati helyéről. B. Sebesi András Inaktelkét (Kolozs vm.) hagyta el, amely Kolozsvártól 40 km-re nyugatra található. Inaktelke térségét ellenben csak egy hónappal később érték el a szovjet csapatok,[36] tehát B. Sebesi András nem hatósági kiürítés miatt menekült el. A menekülés okáról Ravasz püspöknek azt írta, hogy „idegbajos", de amint lehetősége lesz, vissza akar térni feleségével és fiával együtt eredeti szolgálati helyére. B. Sebesi 1944. szeptember végén már Budapesten volt, segédlelkészi szolgálatot látott el a pasaréti gyülekezetben, ahol egy szobában lakhatást és élelmezést biztosítottak neki. Ravasz püspök hivatalosan egy hónappal később, 1944. október 24-én rendelte ki a pasaréti gyülekezetbe, mint menekült lelkészt, kongruáját csak ezután folyósították.[37] Története azt bizonyítja, hogy esetenként a minisztériummal kötött megállapodás szerinti menekültfogalom szabadabb értelmezésére is sor került. A református egyház tehát esetenként azoknak a menekülteknek is intézte a kongruáját az államnál, akik nem hatósági kiürítés miatt hagyták el eredeti szolgálati helyüket. Mindezzel bizonyára az volt a református egyházi vezetés célja, hogy anyagi helyzetükön segítsenek.

Szintén 1944. szeptember végén már Nagykőrösön (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) tartózkodott Váczy Dezső vallásoktató lelkész, aki az Inaktelkétől 20 km-re nyugatra található Bánffyhunyadról (Kolozs vm.) menekült el, feleségével együtt. Nagykőrösre „nemcsak az erdélyi általános, de Bánffyhunyadot speciálisan is érintő különleges veszélyre tekintettel" távozott – írta a dunamelléki püspöki hivatalnak, amikor 1944. szeptember 27-én levélben jelentkezett náluk. Egyértelmű, hogy Váczy és felesége kiürítési rendelet nélkül hagyták el Bánffyhunyadot, mivel a települést csak hetekkel később, október 12-én foglalták el a szovjet csapatok.[38] Azért Nagykőrösre menekültek, mert ott éltek rokonaik, akik az elhelyezésükben tudtak segíteni. Miután a városba megérkeztek, Váczy kötelességének érezte, hogy a helyi református gyülekezet vezetőségénél jelentkezzen és felajánlja lelkészi szolgálatát. Ezt Göde Lajos a nagykőrösi vezető református lelkész elfogadta. Váczy arra kérte a dunamelléki püspöki hivatalt, hogy hagyják helyben következő szán-

35 RL A/1b 5443/1944. Gagyi Dénes református lelkész levele Ravasz püspöknek. (Kelt: Bp., 1944. okt. 5.)

36 Lásd Illésfalvi–Szabó–Számvéber: *Erdély*, 156–157.

37 RL A/1b 5341/1944. Ravasz püspök levele Joó Sándor református lelkésznek. (Kelt: Bp., 1944. okt. 1.)

38 Illésfalvi–Szabó–Számvéber: *Erdély*, 157.

dékát: amíg Bánffyhunyadon a „veszély" el nem múlik, ideiglenesen Nagykőrösön kíván maradni, és lelkészi szolgálatot teljesíteni.[39] A kutatás során Váczy Dezső további sorsáról nem került elő adat, így azt sem tudjuk, hogy Nagykőrösön töltött ideje során részesült-e kongruában.

Késedelmes kongruautalásra is volt példa, ennek hátterében azonban adminisztratív hiba állt. A székelyföldi Kissolymosról (Udvarhely vm.) menekült lelkészt, Máthé Mihályt Decsre (Tolna vm.) rendelte ki ideiglenes szolgálatra Ravasz püspök. 1944. október 26-án Máthé jelentette a püspöknek, hogy Decsen megkezdte szolgálatát. A lelkész menekülésének okára nem tért ki, de mivel Kissolymos térségét a szovjet csapatok már 1944. szeptember első felében elérték,[40] feltételezhető, hogy hatósági kiürítés miatt kellett eredeti szolgálati helyét elhagynia. Mivel Máthé 1944. november elejéig nem kapta meg kongruáját, a decsi református lelkész, Arany Dénes közbenjárt az érdekében Ravasz püspöknél. Arany a püspöktől azt kérte, hogy a kongrua utalását kezdeményezze az Egyetemes Konventnél, mivel Máthénak arra nagy szüksége lenne, hogy két lányának télre meleg kabátot vásárolhasson. A püspöki hivatalból Arany öt napon belül megkapta a választ, miszerint a kongrua ki nem utalásának az volt az oka, hogy Máthé az Egyetemes Konventnek nem jelentette decsi szolgálatának megkezdését.[41] Máthé tehát ott tévedett, amikor nem töltötte ki az 1944. szeptember 21-i megállapodás szerint kötelező jelentkezési lapot, és azt nem küldte meg az Egyetemes Konventnek.

Hány menekült református lelkész érkezett 1944 őszén a Dunamelléki Református Egyházkerület területére? Egy 1944. december végén összeállított kimutatás szerint 225-en voltak, többekről tudjuk, hogy családjukkal együtt érkeztek. Közülük az első lelkészt október 1-jén rendelte ki a püspök (Gödöllőre), az utolsót december 18-án (Óbudára).[42] A 225-ből eddig 142 menekült lelkész kirendelési iratát dolgoztam fel, tehát jelenleg 63%-nál tartok. Emellett 14 menekült tanárt találtam a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöki anyagában, akik feltételezhetően reformátusok voltak. Őket a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium osztotta be új, ideiglenes szolgálati helyükre. A feldolgozottság jelen állása szerint októberben és novemberben hasonló számban rendelték ki mind a menekült lelkészeket, mind a menekült tanárokat. Októberben 72 lelkészt és 8 tanárt; novemberben 70 lelkészt és 6 tanárt. Az októberben és novemberben kirendelt menekült lelkészek 46%-a Észak-Erdélyből, 28%-a Tiszántúlról érkezett. 16%-uk az egyházkerületen belüli belső menekült volt, és mindössze 4%-uk érkezett Dél-Erdélyből (Romániából), 3,5%-uk eredeti szolgálati helyéről nincs adat.[43]

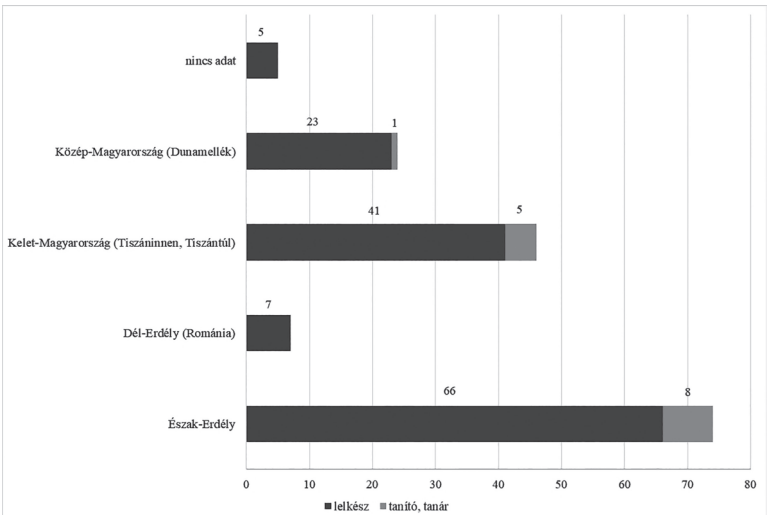
39 Lásd például RL A/1b 5295/1944. Váczy Dezső vallásoktató lelkész levele Ravasz püspöknek. (Kelt: Nagykőrös, 1944. szept. 27.)

40 Lásd Illésfalvi–Szabó–Számvéber: *Erdély*, 101–102.

41 RL A/1b 5410/1944. Máthé Mihály menekült lelkész ügye (1944. okt. 26. és nov. 9. között, Decsen és Budapesten kelt levelek).

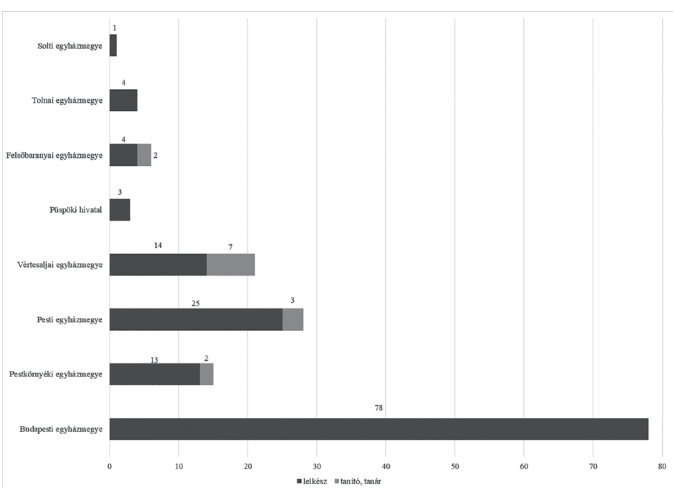
42 RL A/1b, 454. doboz, ikt. sz. és pontos dátum nélkül (1944): menekült lelkészek kirendelése.

43 A kutatási eredményeimet összefoglaló – bővítés alatt álló – táblázat alapján.



Püspöki kirendelések az eredeti szolgálati hely szerint (1944. október–november)

A menekültek új, ideiglenes szolgálati helyeiről megállapítható, hogy 61%-ukat a mai Budapestre[44] és annak környező településeire, a mai agglomeráció egy részébe rendelte ki a püspök. A feldolgozottság jelenlegi állapota alapján úgy tűnik, hogy 1944 őszén a menekült református lelkészek és tanárok többsége a fővárosban és annak környékén koncentrálódott.



Püspöki kirendelések az új, ideiglenes szolgálati hely szerint (1944. október–november)

44 1950. jan. 1-jén jött létre az ún. Nagy-Budapest, amikor 7 város és 16 nagyközség csatlakozott a fővároshoz. Budapest azóta létezik a mai közigazgatási határai között.

A 142 menekült lelkészből mindössze 29-ről (20%-ukról) tudjuk, hogy hol laktak a Dunamelléki Református Egyházkerület területén belül, közülük kivétel nélkül mindenki rokonoknál, családtagoknál vagy ismerősöknél tartózkodott. Ők felkeresték a helyi református gyülekezeteket, ahol aztán segédlelkészi szolgálatot láttak el. A kutatási tapasztalatok azt mutatják, hogy megérkezésüket követően több hét, valamikor több mint egy hónap telt el, mikorra a püspök hivatalosan is kirendelt oda őket. Az államtól ezután kapták meg a kongruájukat. Tehát az 1944. októberben kirendelt lelkészek feltételezhetően már szeptemberben a Dunamelléki Református Egyházkerület területén voltak, a novemberben kirendeltek pedig már októberben.[45]

A Dunamelléki Református Egyházkerület vezetésének álláspontja a háború után sem változott: ideiglenesen integrálták őket, segítve őket a háborús kényszerhelyzetben. 1945 tavaszán egyéni megkeresésre az egyházkerület vezetése hangsúlyozta, hogy egyetlen menekült lelkésznek sem tudnak önálló állást adni. Emellett kiemelték, hogy egyetértenek abban Vásárhelyi János erdélyi református püspökkel, hogy minden menekült lelkész térjen vissza eredeti állomáshelyére. Ez alól az kapott mentességet, akinek visszatérését az erdélyi püspök „életveszedelemmel járónak" minősítette.[46] Észak-Erdély 1945 tavaszán már román fennhatóság alatt állt. A menekült lelkészek visszatérésére 1945. július 1-jei határidőt állapított meg az Erdélyi Református Egyházkerület vezetése. Ha ennek nem tettek eleget, állásukat megürültnek tekintették.[47]

A háború után az ország nyugati felén, a Dunántúli Református Egyházkerületben tizennégy olyan erdélyi menekült lelkész tartózkodott, akik jelezték Győry Elemér dunántúli püspöknek, hogy nem térhetnek haza, ezért a püspöknek benyújtották kérelmüket, hogy nevezze ki őket a Dunántúlon önálló, vagy pedig missziói lelkész állásra.[48] Egy esetről tudunk, amikor maga Ravasz püspök próbálta rábeszélni az általa személyesen ismert menekült lelkészt, Málnássy Sándort, hogy térjen haza Észak-Erdélybe.[49] Az Érszentkirályról (Bihar vm.) menekült lelkészről ismert, hogy a háború után a Dunamelléki Református Egyházkerületben maradt, nem tért vissza Érszentkirályra.[50] Az 1944-ben utoljára kirendelt menekült lelkész, a Nagyváradról menekült Incze Gábor, a háború után szintén

45 A kutatási eredményeimet összefoglaló – bővítés alatt álló – táblázat alapján.

46 RL A/1c 1805/1945. Nagy Sándor egyházkerületi tanácsos levele Kun László kapuvári lelkésznek. (Kelt: Bp., 1945. máj. 22.)

47 RL A/1c 1867/1945. Ravasz püspök levele Molnár Béla, Bibarcfalváról (Háromszék vm.) elmenekült lelkésznek. (Kelt: Bp., 1945. máj. 26.)

48 RL A/1c 1897/1945. Győry püspök levele Ravasz püspöknek. (Kelt: Pápa, 1945. jún. 1.)

49 RL A/1c 2088/1945. Ravasz püspök levele Nagy Ferenc újjáépítési miniszternek. (Kelt: Bp., 1945. aug. 28.)

50 Vö. RL A/1b 294/1961. Málnássy Sándor nyugdíjas lelkész segélykérése.

Magyarországon maradt. Az óbudai gyülekezetbe választották meg parókus lelkésznek, ahol korábban menekült lelkészként szolgált.[51]

A kutatás további feladata lesz annak felderítése, hogy az 1944 őszén a Dunamelléki Református Egyházkerületben ideiglenesen szolgálatot teljesítő 225 menekült lelkész közül mennyien és kik maradtak Magyarországon. Illetve annak a kérdésnek a megválaszolására is szükség lesz, hogy hosszú távú integrációjukra miért és hogyan kerülhetett sor. Rövid távú terveim között szerepel továbbá a Dunántúli Református Egyházkerületbe menekült lelkészek hasonló vizsgálata.

Felhasznált irodalom

Bartram, David – Poros, Maritsa V. – Montforte, Pierre: *Key Concepts in Migration*, Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC, Sage, 2014.

Bálint József: *Magyarország nemzeti vagyonvesztése, 1941–1947*, Budapest, Agroinform, 2013.

Denke Gergely: Az SDG kapcsolata a népi írókkal, a népi mozgalommal, a Márciusi Fronttal és az ellenállással, in: Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok különös tekintettel az SDG Szövetség történetére*, Budapest, Magyarországi Református Egyház, 1993, 403–441, 441.

Erdős Kristóf: Szabó Imre budapesti esperes embermentő tevékenysége (1944), *Hagyomány Identitás Történelem* 1(2024/1.), 95–113.

Gosztonyi Péter: *A magyar honvédség a második világháborúban*, Budapest, Európa, 1992.

Illésfalvi Péter – Szabó Péter – Számvéber Norbert: *Erdély a hadak útján 1940–1944*, [Nagykovácsi], Puedlo, [2010].

Kiss Réka: Tükörcserepek. Adalékok Ravasz László püspök pályaképéhez, in: Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100. Püspöki jelentések. Előadások Ravasz László püspöki beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából. Ravasz László püspöki jelentései 1922–1948*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – Károli Gáspár Református Egyetem – Kálvin, 2023.

L. Balogh Béni: Az erdélyi magyar menekültkérdés 1939 és 1944 között, *Regio. Kisebbség Kultúra Politika Társadalom* 10(1999/3–4.), 243–266.

51 Incze az óbudai gyülekezet lelkésze volt, egészen 1956-ban történt kényszernyugdíjazásáig. Lásd Lányi Gábor: *Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2020, 55–58.; Lányi Gábor: „Politikailag nem nyílt ellenség, de nem is nyílt barát." Incze Gábor óbudai lelkipásztor nyugdíjaztatása (1956), in: Petheő Attila – Tömösközi Ferenc (szerk.): *Hitvalló egyház magyar mártírjai II.*, Komárom, Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, 2023, 16–27.; Lányi Gábor: "Politically, he is not an open enemy, but neither is he an open friend." The forced retirement of Gábor Incze, pastor of Óbuda (1956), in: Attila Petheő – Ferenc Tömösközi (eds.): Hungarian martyrs of the Church of the Faith II., Komarno, J. Selye University Faculty of Reformed Theology, 2023, 17–28.

Lányi Gábor: *Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2020.

Lányi Gábor: „Politikailag nem nyílt ellenség, de nem is nyílt barát." Incze Gábor óbudai lelkipásztor nyugdíjaztatása (1956), in: Petheő Attila – Tömösközi Ferenc (szerk.): *Hitvalló egyház magyar mártírjai II.*, Komárom, Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, 2023, 16–27.

Lányi Gábor: "Politically, he is not an open enemy, but neither is he an open friend." The forced retirement of Gábor Incze, pastor of Óbuda (1956), in: Attila Petheő – Ferenc Tömösközi (eds.): Hungarian martyrs of the Church of the Faith II., Komarno, J. Selye University Faculty of Reformed Theology, 2023, 17–28.

Nagy Alpár Csaba: *A dél-erdélyi református egyházkerületi rész története, 1940–1945*, Budapest, L'Harmattan, 2012.

Szatmári-Karmanoczki Emília: A Sárospataki Református Teológiai Akadémia tiszteletbeli tanárai, *Sárospataki füzetek* 13(2009/1.), 71–106.

Szász Lajos: *„Az erős fegyveres" – Baltazár Dezső. Egy református püspök politikai pályája a 20. század első felében*. Budapest, Kálvin–Károli Gáspár Református Egyetem, 2025.

Szekér Nóra: Egy élet „Isten markában". Zsindelyné Tüdős Klára életútja, in: Petrás Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 2021, 237–260.

Watters, Charles: Forced migrants. From the politics of displacement to a moral economy of reception, in: Gold, Steven J. – Nawyn, Stephanie J.: *Routledge International Handbook of Migration Studies*, London – New York, Routledge, 2013, 99–106.